

't Inschrien

2020 / 3

Kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente

Colofon

't Inschrien is het kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente.

Doelstelling

Het bevorderen van kennis en inzicht omtrent de culturen van stad en land in Twente, in het bijzonder voor wat betreft archeologie, geschiedenis, natuur en landschap en het streven tot het behoud van de bestaande culturen of overblijfselen ervan.

Redactie

Jan Hinke, Theo Leoné (hoofdredacteur) en Harry Mulder.

Aan dit nummer werkten mee:

Geert Bekkering, Jan Hinke, Marcel Mentink, Gerhard Post, Christian Rijnberg, Henk Römer, Frank Steggink, Goaitsen van der Vliet en Nick Vos

Redactieadres

OKThuis
Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
redactie@oudheidkamertwente.nl

Bestuur

Patrick Welman, voorzitter
Willem Wondergem, vicevoorzitter en penningmeester
Evert Ulrich, secretaris
Adrie Strikker-Hemmink, lid
Jan Morsink, lid
Hems Oude Munnink, lid

Secretariaat

secretariaat@oudheidkamertwente.nl
Rabo rek.nr. NL41 RABO 0129 5763 79

OKThuis

Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
Telefoon: 053-4787447
www.oudheidkamertwente.nl

Het abonnement is bij lidmaatschap van de vereniging ingesloten. Lidmaatschap van de vereniging kost per lid EUR 30,00, met partner EUR 35,00, jeugdleden tot 21 jaar EUR 15,00. Losse nummers zijn voor EUR 5,00 verkrijgbaar bij het secretariaat.

Nieuwe kopij moet uiterlijk 12 okt 2020 bij de redactie zijn. Richtlijnen voor publicatie zijn te vinden op de website.

Publicatie of overname van artikelen, geheel of gedeeltelijk, is toegestaan mits de bron wordt vermeld.

Donatie, schenkingen en sponsoring:
schenkingen@oudheidkamertwente.nl

Een inschrien is een klein verborgen vakje in een tuugkist waarin men kostbare voorwerpen bewaarde.

Druk: Drukkerij Veltmann B.V., Enschede

ISSN 1875-2659

Inhoud

Saksenros als beeldmerk identiteit van Twente Christian Rijnberg	3
Zoektocht naar holtinkstoel Goaitsen van der Vliet	7
Publicatie verboden textielboek Nick Vos	8
W.G.Witkam (1910-2003) Bevlogen cultuurpromotor via Enschedese boekhandel en Twents-Gelderse uitgeverij Geert Bekkering en Jan Hinke	13
Rijksduitsers op het Amelink Frank Steggink	20
Nieuwe contacten via oude markestenen Gerhard Post	21
Blauwe klei van Neede tot Rijssen Henk Römer	24
Nieuw in de boekenkast Marcel Mentink	26

Bijschrift foto voorpagina:

*Detail gebrandschilderd raam Grote Kerk te Enschede,
door Hermanus Veldhuijs (1928), met o.a. het Saksenros.*

Saksenros als beeldmerk identiteit van Twente

Christian Rijnberg

Waarom kozen regionalisten als J.H. van Heek, J.J. van Deinse en G.H. ter Kuile in het interbellum het Saksenros om de Twentse identiteit vorm te geven? Om deze vraag te beantwoorden, beschrijf ik in het eerste gedeelte van dit artikel de herkomst van het Saksenros in Twente. Daarbij ook aandacht voor de wijze waarop hetzelfde embleem buiten Twente als regionaal symbool is toegepast. Twee andere landstreken zagen zich eveneens als erfgenamen van het Saksische verleden: het Engelse graafschap Kent en Westfalen in Duitsland.

In het vervolgartikel wordt onderzocht hoe de herkomst van het Saksenros correspondeerde met de regionale identiteit die de Twentse regionalisten uit wilden dragen. Welke motivering ging schuil achter de keuze om het Saksische embleem doelbewust met de Twentse regio te vereenzelvigen?

In museum en kerk, op boek en fiets

In 1929 werd op initiatief van de Enschedese fabrikantenfamilie Van Heek in Enschede begonnen aan de bouw van het Rijksmuseum Twenthe. Het museumgebouw is ontworpen door de architecten Karel Muller en Anton Beudt en kreeg de vorm van een middeleeuws klooster. Waar het volgens Jan Herman van Heek voor bezoekers mogelijk moest zijn om voor “een oogenblik de verbinding met de buitenwereld te verbreken.”[1] Boven de hoofdingang van dit 'klooster' bevond zich een halfmond bovenlicht waarin ter decoratie het figuur van een steigerend paard werd aangebracht (afbeelding 1).

Afbeelding 1. Boven de hoofdingang van Rijksmuseum Twenthe, het Saksenros uit 1929.

In de Beknopte Gids voor het Rijksmuseum Twenthe, die in 1930 ter gelegenheid van de opening van het museum werd uitgebracht, schreef Van Heek dat dit opvallende embleem het 'Saksische paard' voorstelde, een “overblijfsel uit heidenschen tijd.”[2] Ook op de luiken van het museum werden gekruiste paardenhoofden aangebracht, die zouden verwijzen naar de voorchristelijke geveltekens die in het verleden op de daken van ‘Saksische hoeven’ werden geplaatst.[3] Volgens streekhistoricus Adriaan Buter was in de versiering boven het portaal van het museum voor de eerste keer het steigerend ros als Twents symbool te zien.[4]

De populariteit van het Saksenros als Twents zinnebeeld werd na de bouw van het museum bevorderd door de conservator Jacobus Joannes van Deinse, die het ros gebruikte voor zijn ontwerp van de Twentse vlag en het Twentse wapen.[5] Een van de eerste gelegenheden waarop Van Deinse het embleem bij de Twentenaren

introduceerde was tijdens een fietstocht, waarbij zijn ontwerp in de vorm van fietsvlaggetjes werd uitgedeeld.[6] Hoewel een dergelijke actie moet hebben bijgedragen aan de aanvaarding van het Saksenros als Twents symbool door de regionale bevolking, werd het dier door Twentse regionalisten al langer met de streek geassocieerd. Op de omslag van het boek *Ons Twenthe*, dat in 1919 door Gijsbertus Johannus ter Kuile werd geschreven, stond het Saksenros reeds afgebeeld in de kleuren die Van Deinse ook in zijn vlag zou gebruiken: een steigerend wit ros op een rood veld. Op dit kaft is ook de illustratie toegevoegd van een Saksische hoeve met in de nok een gevelteken in de vorm van twee gekruiste paardenhoofden (afbeeldingen 2 en 3). Het Saksenros is ook aanwezig op een gebrandschilderd raam uit 1928, dat door de fabrikantenfamilie Jannink aan de Grote Kerk van Enschede was geschonken ter gelegenheid van een groot restauratieproject.[7] Op dit raam,

Afbeelding 2. Gevelteken erva Groote Beversborg in De Lutte.

waarop de eerste prediking van het evangelie in Twente wordt afgebeeld, staat onderaan een Saksische krijgsman, in het bezit van een rood vaandel en schild met daarop het Saksenros (zie voorpagina).

Het Saksische paard galoppeert naar Twente

Toen Van Heek het decoratieve Saksenros boven het portaal van het Rijksmuseum Twenthe in zijn museumgids introduceerde, gaf hij direct aan dat men dit paard “ook terugvindt in de emblemen van Westfalen, Hannover en Brunswijk.”[8] Het Saksenros werd door hem niet gepresenteerd als een uniek Twents symbool, maar als een embleem dat kon worden aangetroffen op meerdere plaatsen die vroeger tot het ‘Saksenland’ behoorden. Ook in een beschrijving van het gebrandschilderde raam in de Grote Kerk, in een boekje uit 1931, werd het Saksenros beschreven als “het symbool van den Saksischen stam”, liever dan een uitsluitend Twents symbool.[9] Het Saksenros was al sinds de middeleeuwen een belangrijk embleem in het Duitse Westfalen. In de vroege negentiende eeuw werd het ros hier door streekbewuste schrijvers geëtaleerd als belichaming van de streek en het eigenzinnige karakter van de regionale bevolking. Het ros stond symbool voor de

Westfaalse weerstand tegen politieke inmenging van buitenaf, in eerste instantie tegen Napoleontisch Frankrijk en later tegen de Pruisische vorsten. Het Saksenros werd geassocieerd met het strijdpard van de Saksische krijgsheer Widukind, die in de vroege middeleeuwen weerstand had geboden tegen de overheersing van Karel de Grote.

Voor de negentiende-eeuwse Westfaalse regionalisten lag het aannemen van het Saksenros als regionaal symbool voor de hand, omdat het al eeuwenlang voorkwam in de Duitse heraldische traditie. Het Saksenros was in 1361 door de adellijke familie der Welfen als heraldisch embleem gekozen, toen zij claimden de recht-

Afbeelding 3. Het Saksenros en een Saksische hoeve op de kaft van *Ons Twenthe*, geïllustreerd door André Vlaanderen, 1919.

vaardige opvolgers van het oude Saksische volk te zijn. Widukind had volgens de overlevering in de achtste eeuw het witte strijdroos als zijn familiewapen gekozen, en de Welfen zagen zich als diens afstammelingen gerechtvaardigd om het embleem in de eigen heraldiek op te nemen.[10] Door de vele aftakkingen in de adellijke familie in de daaropvolgende eeuwen,

zou het Saksische ros zich in een groeiend aantal Duitse familiewapens manifesteren.[11] In het Engelse graafschap Kent werd in 1933 het Saksenros door de County Council officieel als heraldisch wapen aangenomen. Net als in Westfalen lag het Saksische verleden van de regio aan de basis van de regionale identiteit, die door het witte ros belichaamd werd. De eerste Saksische koningen van Kent, Hengist en Horsa, zouden het Saksenros volgens zeventiende-eeuwse bronnen in de vijfde eeuw als heraldisch wapen hebben gebruikt. Het embleem werd in Kent na 1714 als regionaal symbool herontdekt met de komst van de Engelse koning George I, die ook keurvorst van Hannover was. De koning stamde af van het huis der Welfen en herintroduceerde het Saksenros in het oude Saksische graafschap.[12]

Oud Saksenland

De Twentse regionalisten konden geen beroep doen op de regionale heraldische traditie om het Saksenros aan Twente te koppelen. In de familiewapens van de lokale adel was van het Saksenros geen spoor te bekennen en ook in Twentse gemeentewapens kwam het niet voor. Het ros moest van Westfalen worden geleend. Dit konden de Twentenaren zich naar eigen inzicht veroorloven, omdat het symbool naar hun idee ouder was dan Westfalen en een groter gebied vertegenwoordigde. Het Saksenros was het stamteken van het Saksische volk en het heraldisch wapen van Widukind, die de aanvoerder was geweest van heel het Saksenland. Twente was van dit Saksenland de meest westelijk gelegen regio.

Om dit idee kracht bij te zetten werd in de Twentse streekliteratuur voortdurend naar de verwantschap tussen Twente en Westfalen verwezen. Zo schreef Van Heek in zijn museumgids dat er tussen deze twee regio's "een grote taalverwantschap, overeenkomst in karaktertrekken en levenswijze [heeft] bestaan."[13] Een tastbaar bewijs voor het Saksische verleden van Twente en haar plaats in het oude Saksenland, was volgens Twentse regionalisten de aanwezigheid van geveltekens in de vorm van gekruiste paardenhoofden op de daken van Saksische hoeven. Deze geveltekens, die volgens de regionalisten hetzelfde Saksenros

moesten voorstellen als het paard in de Westfaalse heraldiek, kwamen sporadisch op Twentse boerderijen voor. Soms werden de paardenhoofden ook vereenzelvigd met Hengist en Horsa, dezelfde Saksische krijgsheren die volgens de traditie de koningen van Kent waren geworden.[14]

De drang om de Twentse en Westfaalse culturen met elkaar te verbinden resulteerde onder andere in de Duitsch-Nederlandse Vereniging (DNV), die in 1932 in Munster werd opgericht. In het bestuur van deze vereniging zaten onder andere Van Heek en Van Deinse.[15] Hoewel de naam van de vereniging de indruk gaf dat deze zich bezighield met de nationale Nederlandse en Duitse culturen, was de DNV hoofdzakelijk regionalistisch van aard. Het doel van de vereniging was om in het bijzonder de culturele betrekkingen "zwischen Münster, Münsterland und Westfalen sowie der holländischen Provinz Overijssel und der Twenthe" te versterken.[16] In een bijeenkomst van de verenigingsleden in 1932 droeg Van Deinse een van zijn gedichten voor, waarvan de eerste strofe luidde:

"Oons Twenthe und 't Münsterlaand,
Dee sind van éénen Stamm,
't Was al te hoop 't Saksenlaand
Lang vöör de Grëns hier kwam." [17]

Net als de familie der Welfen in 1361, maakten de Twentse regionalisten in het interbellum aanspraak op de nalatenschap van de Saksische krijgshere Widukind op basis van hun vermeende afstamming. Volgens Cornelis Jan Snuif waren de oude bewoners van Twente de directe nazaten van de "mannen van Wittekind en zijn lieden." [18] De middeleeuwse hof nabij de Twentse plaats Delden zou volgens hem zelfs rechtstreeks terug te voeren zijn op deze Saksen-aanvoerder.[19] In 1935 schreef de Hengelose onderwijzer Piet Oomes dat in Twente het "Saksische stamkarakter het zuiverst bewaard [is]." [20] De Twentenaren waren volgens hem een volk dat taai vasthield aan het oude. "Daarin verraden ze, dat ze afstammelingen zijn van hun oude stamhoofd Widukind." [21] Ook volgens Van Heek waren in Twente en Münsterland meer dan waar ook "het Saksische ras, zijne taal,

gebruiken, levenswijze en karaktereigenschappen bewaard gebleven.”[22]

Hoewel de Twentenaren het Saksenros dus niet in de eigen heraldische traditie konden terugvinden, waren zij als vermeende erfgenamen van het Saksische volk toch gerechtvaardigd om het Saksenros alsnog als emblematisch voor Twente te beschouwen. Zij konden aanspraak maken op dezelfde historische erfenis die de Westfaalse adel in de veertiende eeuw in staat had gesteld om het ros in de familiewapens op te nemen. “Zoo zat al seent eeuwen her” schreef Cato Elderink, “n saksenstam in oons Twente.”[23]

Het Saksische paard naast de stoomtrein

Al sinds het einde van de negentiende eeuw poneerden Nederlandse historici dat Oost-Nederland in het verleden door Saksen bewoond moest zijn geweest. De dialectoloog Johan Winkler stond aan het begin van een historiografische traditie die stelde dat het Nederlandse volk van oudsher uit drie verschillende ‘stammen’ was opgebouwd: de Friezen, de Franken en de Saksen. Hiermee brak Winkler met de oude veronderstelling dat heel de Noord-Nederlandse bevolking van de Batavieren afstamde.[24] Het kan zijn dat de Twentse regionalisten het Duitse Saksenros als

Afbeelding 4. Saksische banier met de kleuren rood en wit in Wapens, Vlaggen en Zegels van Nederland (1913).

symbool van het oude Saksische volk, via deze nationale historici hebben leren kennen. De Nederlandse heraldicus Titus van der Laars gebruikte het “Witte Paard op rooden grond”, die hij kende uit de Duitse heraldiek, om in zijn Wapens, Vlaggen en Zegels van Nederland uit 1913 de Saksen uit de tijd van Karel de Grote aan te duiden.[25] Het Saksenros dat in 1919 door André Vlaanderen voor de omslag van Ter Kuile’s *Ons Twenthe* werd getekend, doet sterk denken aan een van de illustraties van het Saksenros uit Van der Laars’ boek (afbeeldingen 4 en 5). Het idee van een Saksische afstamming gaf volgens Frank Löwik “de Overijsselaars en

Afbeelding 5. Detail van het Saksenros op de omslag van *Ons Twenthe* (1919).

vooral de Twentenaren [voor het eerst] een historische identiteit en werd daardoor een reden tot streekpatriottisme.”[26] De Twentse regionalisten hebben de nieuwe tendens in de Nederlandse historiografie gretig aanvaard, in de eigen regio uitgebouwd en vervolgens op daadkrachtige wijze uitgedragen. Hoe zij dat deden en hoe zij daarmee ook de tegenstelling modern versus traditioneel, mechanisering versus volksaard wilden verzoenen, kunt u lezen in het volgende nummer van ‘t Inschrien.

Christian P.T. Rijnberg (Enschede, 1993) studeert Culturele wetenschappen aan de Open Universiteit. Het artikel is een bewerking van een scriptie in het kader van deze studie.

Noten

- 1 J.H. van Heek, *Beknopte Gids voor het Rijksmuseum Twenthe* (Enschede 1930).
- 2 Idem, 60.
- 3 Ibidem.
- 4 Adriaan Buter, 'Het "Twentse" ros een prima beeldmerk, 't *Inschrien*, 1 (1970) 1-2, aldaar 1.
- 5 Adriaan Buter en Jan Haverkate, 'Duizend Jaar Twente, de Twentenaren en hun dorpen en steden', *Ach Lieve Tijd. Duizend Jaar Twente en de Twentenaren I* (1992) 1-52, aldaar 9.
- 6 Ibidem. Buter schrijft niet wanneer deze gebeurtenis precies heeft plaatsgevonden. Van Deinse was sinds de jaren twintig als gids bij tal van fietsexcursies door het Twentse landschap betrokken.
- 7 *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant*, 26 januari 1929.
- 8 Van Heek, *Beknopte Gids*, 11.
- 9 H.G. Oldeman, *De Groote Kerk der Ned. Hervormde Gemeente te Enschede* (Enschede 1931) 41. Oldeman schrijft in het voorwoord van dit boekje dat J.J. van Deinse verantwoordelijk was voor de uitleg van de voorstelling op dit raam.
- 10 James Lloyd, 'The Saxon Steed and the White Horse of Kent', *Archaeologia Cantiana* 138 (2017) 1-36, aldaar 5-7.
- 11 Christian Weyers, 'Das Sachsenroß. Biographie eines Hoheitszeichens', *Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte Siegel- und Wappenkunde* 54 (2008) 99-146, aldaar 111-116.
- 12 Lloyd, 'The Saxon Steed and the White Horse of Kent', 17.
- 13 Van Heek, *Beknopte Gids*, 7.
- 14 Cato Elderink, *Twènter Laand en Leu en Lèven* (Enschede 1937) 258-261.
- 15 Franciscus Löwik, *De Twentse Beweging. Strijd voor Modersproake en Eigenheid* (Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 2003) 62.
- 16 Ibidem.
- 17 Idem, 63.
- 18 C.J. Snuif, *Verzamelde Bijdragen tot de Geschiedenis van Twenthe* (Amsterdam 1930) 161.
- 19 Idem, 167.
- 20 Piet Oomes, *Twente van d'olde noar de ni'je tied* (Amsterdam 1935) 23.
- 21 Ibidem.
- 22 Van Heek, *Beknopte Gids*, 7.
- 23 C. Elderink, *Oet et Laand van Aleer. Twènter Vertelsels* (2e druk; Enschede 1924) 5. "Ze zaten al sinds eeuwen hier [...], een Saksenstam in ons Twente"
- 24 Johan Winkler, 'Staatkunde en Geschiedenis. Friezen, Saksen, Franken – onze voorouders. Eene ethnologische studie', *De Tijdspiegel* 37 (1880) derde deel, 1-25, aldaar 1.
- 25 T. van der Laars, *Wapens, Vlaggen en Zegels van Nederland* (Amsterdam 1913) 7-8.
- 26 Frank Löwik, 'Het regionalisme in Twente' in: *Overrijsselse Historische Bijdragen* 120 (2005) 6-38, aldaar 10.

Zoektocht naar holtinkstoel

Goaitsen van der Vliet

.....

Een reactie op John van Zuidams zoektocht naar de holtinkstoel ('t *Inschrien* 2020-2)
 De achternaam BROKEL is waarschijnlijk een afkorting van BROKELMAN, eigenlijk BRÖKELMAN, ook BREUKELMAN en BROCKELMAN, ook verkort tot BROCKEL, oorspronkelijk afkomstig van het al voor 1700 afgebroken huis ZU BROCKE of BROCKEL in Uelsen (D.)

In de tweede helft van de 18e eeuw komen in Uelsen de namen Fenne Brokelman en Jan Brokelman voor, beide kinderen van Geertjen

Scholten (overleden 1783) en Berend Brokelman (ca. 1705-1783 of eerder), zoon van Jan Breukelman (ca. 1675-1741).

De voor- en achternamen op de stoel zitten dus in deze familie. Mogelijk is de in 1742 getrouwde Fenne Brokel(man) een zus van Berend Brokelman en dus een tante van de in 1748 geboren Fenne Brokelman, maar aanvullende gegevens ontbreken vooralsnog in dit verband.

Het is dus heel goed mogelijk dat de stoel uit Uelsen of omgeving afkomstig is.

Publicatie verboden textielboek

Nick Vos

.....

In 1963 hield de Fabrikanten-Vereniging Enschede (FVE), de oudste en meest invloedrijke Twentse vereniging van textielondernemers, de uitgave van een boek over de sociale geschiedenis van deze bedrijfstak tegen. Het manuscript kwam voort uit een uitgebreid onderzoek naar de aversie onder de Twentse arbeiders tegen werken in de textielfabrieken. Deze weerzin bestond al veel langer, maar was na de oorlog, toen een grote vraag naar textielgoederen samenviel met een fors tekort aan (vooral vrouwelijke) textielarbeiders, tot een flink probleem uitgegroeid.

In opdracht van de Stichting Textielvak, door de fabrikanten opgericht om de textielaversie tegen te gaan, voerde de Universiteit Leiden in de jaren vijftig een grootschalig onderzoek uit. Twee van de vele rapporten die uit het spitwerk voortsporen, waren vooral gericht op de historische achtergrond van de textielaversie, met name op de ervaringen die de arbeiders hadden opgedaan tijdens de grote stakingen van 1923/24 en 1931/32. Deze twee rapporten waren door de auteurs tot een samenhangend geheel omgewerkt en publicatie hiervan werd nu dus tegengehouden. Volgens Ben Sijes, een van de auteurs en eindredacteur van dit manuscript, was dit omdat de fabrikanten 'geen ruchtbaarheid aan sommige daden uit hun verleden' wilden geven. In reactie hierop schreef de journalist Jan Rogier een verontwaardigd artikel in het weekblad Vrij Nederland dat 'persoonlijke gevoeligheden, zucht tot vermooiing van het eigen verleden en de behoefte geen oude koeien uit die moddersloot van sociale onlusten te halen', opzijgezet moesten worden. In september 2020 is dit boek alsnog gepubliceerd, niet om oude koeien uit de sloot te halen, maar omdat de belangrijke bevindingen van dit zeer grondige historisch onderzoek hierdoor in de openbaarheid worden gebracht.

B.A. Sijes, C.E. Vervoort, D. De Boer, H. Canne Meijer en N.C.C. Vos,

Strijd en overleg. De Twents-Achterhoekse textielindustrie 1815-1955.

Amsterdam, Zutphen: Amsterdam University Press, Walburg Pers, 2020.

ISBN 978-94-6372-015-1, prijs €29,95

Het boek geeft een uitvoerige beschrijving van de drie belangrijkste stakingen in Twente: 1923/24, 1931/32 en de april-mei-stakingen in 1943.

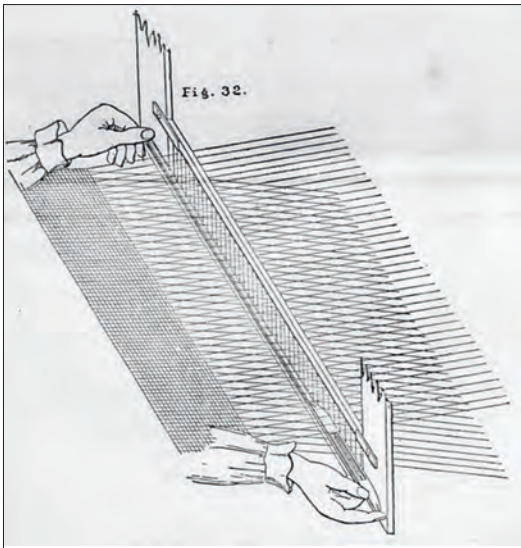
Verder bevat het boek hoofdstukken over de ontwikkeling in de 19e eeuw van de productie van textiel als huisnijverheid naar een volwaardige industrie, over de geschiedenis van de verhoudingen tussen de textielarbeidersbonden en de fabrikantenverenigingen, een analyse van de maatschappelijke positie en functie van de vakbeweging, over de arbeidsverhoudingen en -voorwaarden na de Tweede Wereldoorlog en over de Stichting Textielvak en het in haar opdracht uitgevoerde, omvangrijke sociologische onderzoek naar de textielaversie in Twente en de Achterhoek.

Om de lezer een indruk te geven van de inhoud van dit boek gaat dit artikel in op twee onderdelen. Allereerst geeft het een beknopte beschrijving van de overgang van huisnijverheid naar industrie. Deze bedrijfstak was gedurende

vele jaren een steunpilaar van de Nederlandse economie, een aspect dat nogal eens over het hoofd wordt gezien. Daarna volgt een schets van de manier waarop de ondernemers zich opstelden in de vele conflicten die voortvloeiden uit de sociale tegenstellingen die mede door de scherpe internationale concurrentie het sociale leven in de Twents-Achterhoekse textielindustrie tekenden.

Van nijverheid naar industrie

Twentse boerengezinnen waren sinds menscheugenis gewoon om 's winters, wanneer er niet op het land kon worden gewerkt, door hen zelf verbouwd vlas te spinnen en te weven en het zo geproduceerde linnen doek als kleding te gebruiken. Wat over was verkochten zij aan zogenaamde 'fabriqueurs', handelaren in alle mogelijke goederen. De verhoudingen in deze huisnijverheid veranderden in de loop van de tijd stukje bij beetje doordat de handelaren ook elders

Afbeelding 1. Werpspoel. Bron: A. Barlow, *The history and principles of weaving by hand and by power*, 1879, p. 85. De wever werpt de spoel, waarin een klosje met inslaggaren zit, door de 'sprong' van de rechterkant van het weefgetouw naar de linkerkant; het gedeelte van de kettingdraden die de onderkant van de sprong vormen, wordt door het intrappen van een pedaal omhoog gebracht en de wever werpt de spoel van links naar rechts, enz. De bediening van een weefgetouw met werpspoel was eenvoudig, maar lichamelijk erg belastend.

gekochte linnen en katoenen garens onder boeren uitzetten om bepaalde soorten doek te laten weven. De fabriqueurs ontwikkelden zich zo tot ondernemers van wie de boeregezinnen steeds meer afhankelijk werden voor althans een deel van hun levensonderhoud. Dit proces raakte in een stroomversnelling als uitvloeisel van een opstand die in augustus 1830 uitbrak onder Brusselse arbeiders. Oorzaak waren de almaar verslechterende levensomstandigheden en de snel toenemende vervanging van menselijke arbeid door machines.

Na de Napoleontische tijd waren Noord en Zuid in 1815 samengevoegd tot één Koninkrijk der Nederlanden dat als buffer moest dienen tegen een mogelijk nieuwe Franse expansiedrift. Koning Willem I gebruikte de Zuid-Nederlandse textielnijverheid – die veel verder ontwikkeld was dan de Twentse – om een 'ruilhandel' op te zetten met het toenmalige Nederlands-Indië waarbij Vlaamse katoentjes werden verhandeld tegen de talrijke koloniale waren en specerijen. Met

behulp van de door hem met dit doel opgerichte Nederlandsche Handelmaatschappij (NHM) herstelde hij het beproefde, voor Hollandse kooplieden en regenten uiterst winstgevende "verdienmodel" uit de eeuwen daarvoor. De sociale onrust in het Zuiden leidde echter tot een politiek dusdanig gecompliceerde situatie dat de Belgische elite zich gedwongen zag om de vlucht naar voren te kiezen en de onafhankelijkheid uit te roepen. Het door Willem I uitgedachte "businessmodel" viel hiermee in het water.

Maar gelukkig was daar Twente; deze regio werd uitverkoren om de weggevallen Vlaamse productie te vervangen en de concurrentie aan te gaan met Britse katoentjes die de markt in Nederlands-Indië domineerden. Voor dit doel werd vanaf 1833 de werpspoel (zie afbeelding 1) in de Twentse textielnijverheid vervangen door de schietspoel (zie afbeelding 2), maar het handmatig aangedreven weefgetouw bleef gehandhaafd. Er werd nadrukkelijk niet gekozen voor door met een stoommachine aangedreven getouwen, zogeheten powerlooms.

De lonen waren in Twente namelijk zo laag dat de fabriqueurs de Britse concurrentie ook met handmatig aangedreven schietspoel-getouwen aankonden. Ook voor de wevers betekende de schietspoel een vooruitgang, omdat zij hiermee ongeveer drie keer zo snel konden weven als met de werpspoel en zodoende meer verdienden dan voorheen. Bovendien zouden de boerenwevers door een volkomen gebrek aan opleiding niet in staat zijn geweest om de complexere stoomweefgetouwen te bedienen. Het allerbelangrijkste was echter dat de infrastructuur van Twente zo slecht was dat het transport van kolen, nodig om stoommachines te laten functioneren, onbetaalbaar was. Ook de aanvoer van garens uit Engeland verliep zeer moeizaam. Ter illustratie hiervan een jeugdherinnering van Helmich A. van Heek, directeur van Gebr. Van Heek Schuttersveld, aan de lange, strenge winter van 1853. De uit Engeland geïmporteerde garens konden in dat jaar door de vroeg ingevallen vorst alleen nog in Harlingen worden ontscheept; de meeste andere havens waren al dichtgevroren. Met paard en wagen werden de garens toen uit Friesland opgehaald. 'En zoo kwamen zij er, na een reis van weken, karavaansgewijze mee aan, en werden met gejuich door de bevolking begroet!'

Afbeelding 2. Houten Jacquardgetouw met schietspoel. De wever bedient met zijn rechterhand een klosje dat aan de voorkant van het weefgetouw hangt en waaraan touwtjes zijn vastgeknoopt; deze zijn verbonden met een lade waarin de schietspoel zich bevindt. Door het klosje een ruk naar links of rechts te geven wordt de spoel met kracht door de sprong van de ketting geslagen (vergelijk de werpspoel). Met zijn linkerhand trekt hij daarna de lade met het riet naar zich toe zodat het weefsel met één draad aangroeit. Jacquardgetouwen, waarmee ingewikkelde patronen kunnen worden geweven, zijn in Twente pas later in gebruik genomen.

Bron: Textielmuseum Tilburg.

De NHM regelde het transport van de katoentjes naar de Indische kolonie, de verkoop ter plaatse en de retourvracht met koloniale waren. Hierdoor waren de Twentse fabriqueurs verzekerd van een geregelde en gegarandeerde afzet en dito inkomsten. In Twente en de Achterhoek en al snel ook in andere plaatsen lieten zij steeds meer boerenwevers voor zich werken. De firma G. & H. Salomonson te Almelo ontwikkelde zich na 1830 binnen de kortste keren tot verreweg de grootste onderneming in Twente; zij had in 1840 een kleine 2.500 wevers in dienst (als “flexwerkers” wel te verstaan). Toen de infrastructuur in Twente door de ingebruikname van het Overijssels Kanaal van Zwolle naar Almelo in 1855 een eerste grote verbetering onderging, liet Salomonson een fabrieksgebouw neerzetten in Nijverdal, dat via het nieuwe kanaal en de Regge in 1853 per schip bereikbaar was geworden: de Koninklijke Stoomweverij (KSW). Dit was de eerste grote fabriek waar ruim 450 stoomweefgetouwen stonden opgesteld. In de jaren daarna volgde de bouw van de ene met stoom aangedreven fabriek op de andere en na

verloop van tijd was de thuiswever verdwenen. Met de groei van de bedrijfstak kwamen echter ook de sociale tegenstellingen tussen de fabrieksarbeiders en de fabrikanten aan de oppervlakte én groeide al snel de weerstand tegen het werk.

Tweesnijdend zwaard uitsluiting

Sinds 2020 is ‘lock-down’ – een term waarmee de strijd tegen het Covid-19-virus wordt aangeduid – een vertrouwd begrip geworden voor de Nederlandse bevolking. In Twente kende men een eeuw geleden al een vergelijkbaar angstaanjagend woord, ‘lock-out’; een term die inhoudt dat bij een staking de arbeiders van een of meer fabrieken zonder pardon en zonder loon op straat worden gezet. De steeds massalere overgang na 1865 van boerenwevers uit de huishuishouding naar fabrieken met een machinale productie en de daarbij behorende dwingende hiërarchie leidde tot ingrijpende veranderingen in hun leven – met werkweken van 60 tot 70 uur tegen bijzonder lage lonen. Al snel verscherpten de sociale verhoudingen zich. Hoewel de arbeiders het zich vanwege het verlies aan inkomsten nauwelijks konden veroorloven braken er toch stakingen uit. Dat voelden de ondernemers in het afnemend rendement op investeringen in dure gebouwen en machines. De meeste fabrikanten schreven de groeiende sociale onrust evenwel niet toe aan de arbeidsvoorwaarden, maar vooral aan politieke agitatie van socialisten zoals Ferdinand Domela Nieuwenhuis en de Hengelose arbeider Gerrit Bennink.

De ondernemers waren begrijpelijkerwijs niet blij met deze verstoringen van de productie en de orde in de fabrieken en zochten naar manieren om het verzet de kop in te drukken. Een ‘lock-out’ leek hiervoor een geschikt middel. Deze strijdmethode was afkomstig uit Engeland, waar veel Twentse fabrikantenzoons in hun jonge jaren stageliepen om met de daar gehanteerde productietechnieken vertrouwd te raken. Om een uitsluiting effectief te kunnen realiseren was een hechte organisatie van de deelnemende bedrijven nodig en in 1888 sloot een aantal ondernemers zich met dat doel aaneen in de FVE. In de eerste decennia van het bestaan van deze vereniging is de uitsluiting met veel succes toegepast, maar

tijdens het massale conflict van 1923/24 bleek dit wapen zijn scherpste grotendeels verloren te hebben. De niet-georganiseerde arbeiders ontvingen een uitkering – hoe minimaal ook – van de gemeente waar zij woonden en zo konden zij het zich beter veroorloven om solidair te blijven met de georganiseerden die een uitkering van hun vakorganisatie kregen. In 1925 kwam de FVE – na heftige discussies die soms zo hoog opliepen dat de vereniging eronder dreigde te bezwijken – tot de slotsom dat er bij een nieuw conflict dusdanige maatregelen moesten worden getroffen dat de arbeiders uit protest zelf het werk zouden neerleggen en een uitsluiting dus kon worden vermeden.

In oktober 1931 eisten de vakbonden bij Gerh. Jannink & Zn. in Enschede een loonsverhoging voor een deel van de daar werkende wevers, omdat zij met een sterke opvoering van de arbeidsintensiteit en een tariefsverlaging van twintig à dertig procent geconfronteerd waren. De fabrikanten grepen dit ultimatum aan om hun al langer levende wens tot een loonsverlaging door te voeren en daarbij de in 1925 afgesproken tactiek toe te passen. Twee van de vier Twentse fabrikantenverenigingen, de FVE en de Twentsch-Geldersche Fabrikanten Vereniging (TGFV) kondigden een loonsverlaging van vijf procent aan en dreigden daarbovenop een tweede verlaging van vijf procent toe te passen, indien er tegen de eerste verlaging zou worden gestaakt. Voor een gedetailleerde beschrijving van het omvangrijke conflict dat hierna losbarstte, zie (Sijes, et al., 2020, p. Hfdst. VI)

Zuivering ongewenste elementen

Na afloop van stakingen en uitsluitingen pasten de fabrikanten regelmatig een maatregel toe die in de vergetelheid is geraakt, nl. het aangrijpen van het opnieuw opstarten van de productie om zogeheten ‘ongewenste elementen’ zoveel mogelijk te weren. Op verzoek van het bestuur lieten dan alle bedrijven weten of, en zo ja hoeveel arbeiders zij niet terugnamen (Afbeelding 3). Het conflict van 1931/32 eindigde met een soortgelijke maatregel. In ruil voor het meewerken aan een vlotte beëindiging van de staking hadden de katholieke en de protestants-christelijke vakbonden een voorkeur voor hun leden bedongen, waardoor arbeiders die waren

Afbeelding 3. Brief Koninklijke Oldenzaalsche Stoomweverij v/h J.H. Molkenboer jr. aan bestuur BTO, 25 juni 1924. Bron: (Sijes, et al., 2020, p. 256). BTO: Bond van Textielondernemingen in en buiten Twente.

aangesloten bij de sociaaldemocratische, de syndicalistische vakbeweging, en ongeorganiseerden “tweede keus” werden. Toen St. Lambertus, de katholieke bond, klaagde dat toch nog veel van zijn leden werkloos waren gebleven, stelden de fabrikanten een overzicht op van de aantallen niet-tewerkgestelde arbeiders waaruit bleek dat de christelijk georganiseerde arbeiders wel degelijk de voorkeur kregen (afbeelding 4).

De sociale tegenstellingen werden mede door de onbuigzame houding van de fabrikanten veelal op het scherpst van de snede uitgevochten en leidden onder de arbeiders tot grote weerzin om in de textielindustrie te werken. In december 1923 bijvoorbeeld bleek deze houding tijdens een bemiddelingspoging van de voorzitter van de Vereniging van Nederlandse Werkgevers, C.F. Stork. In antwoord op diens kritiek op de uitsluitingstactiek en op hun weigering om een compromis te sluiten, stelden de fabrikanten dat zij al jaren door de vakbonden ‘lastiggevallen’ werden en het daarom beter vonden het conflict ‘radicaal uit te vechten’ (Sijes, et al., 2020, pp. Hfdst. IV, par. 3).

Pas na de Tweede Wereldoorlog leken de textielondernemers hun visie te wijzigen. Zo verklaarde H.J. Blijdenstein, een van de directeuren van Blijdenstein & Co., in 1948 dat de textielindustrie

AANTAL ARBEIDERS OP 23/5 '32 NOG NIET TEREK GESTELD.			
ONDERNEMING	VAN ST.LAMBERTUS	- UNITAS	TOTAAL niet te werk gesteld
Fa. van Heek & Co.	0	0	266
" Gebr. van Heek	15	21	219
" Nie. ter Kuile & Zn.,	77	62	447
" N.J. Henko,	108	38	498
" " S.J. Henko & Zn.,	26	21	72
" Blijdenstein & Co.,	11	0	101
" ter Kuile -Cromhoff,	0	0	15
" Gerh. Jannink & Zn.	26	23	325
" J.P. Schälten & Zn.	0	0	145
N.V. E. ter Kuile & Zoon,	4	5	70
" Spinnerij „Bamshoove“,	0	0	2
" " „Oosterveld“,	0	0	0
" " „Roosbeek“,	15	2	109
" Twentsche Textiel Mij.	1	2	48
" Spinnerij Tubantia	0	0	12
" Emeh. Katoenspinnerij,	0	0	0
" Lomneker Stoombleekrij,	0	0	0
Totaal	255	174	2429
" St. Sp. & Wv. Spanjaard,	49	16	215
" De Jong en van Dam,	1	0	38
" Stoomspinnerij Twente,	0	0	3
" Hong. Bontweverij	62	11	190
fa. ter Weeme,	7	11	149
N.V. Textielf. W. Kan,	37	2	54
Totaal	155	40	649
Totaal-generaal:	441	214	3078

Afbeelding 4. Overzicht van nog niet tewerkgestelde arbeiders op 23 mei 1932. Bron: (Sijes, et al., 2020, p. 364).

‘in het verleden de menselijke factor te veel over het hoofd heeft gezien’. Dit was volgens hem ‘één van de belangrijkste ondergronden [...] van de tegenzin tegen het textielvak’. Deze aversie tegen het werken in de textiel leidde tot grote tekorten aan arbeiders en zonder hen was een herstel van de productie en het bedienen van de wereldwijde markten, die zaten te springen om textiel, niet mogelijk.

Om te onderzoeken hoe deze textielaversie kon worden tegengegaan is het hierboven genoemde onderzoek uitgevoerd waaruit het hier kort getypeerde boek is voortgekomen.

Geciteerde werken

Bologne, Maurice, 1979. De proletarische opstand van 1830 in België. Met een naschrift van Gerard Gale en Guido Vanzieleghem. Leuven: Kritak.

Brusse, M.J., 1912. Onder de mensen. Katoen. Nieuwe Rotterdamsche Courant, 8 mei.

Nijhof, Wim H., 2012. Troebelen in de Twentse textiel. 100 jaar sociale strijd. Zwolle: WBooks.

Rogier, Jan, 1964. Stakingsgeschiedenis onder embargo. Vrij Nederland, 18 april.

Scholten, Jaap F., 2014. Horizon city. Een onvolledig en historisch niet noodzakelijkerwijs altijd correct portret van een familie van opgejaagde menisten, grootindustriëlen, kleinwildjagers, landhuizenbouwers, collectioneurs, polygame avonturiers, dromers en dappere vrouwen. 2e, gewijzigde druk. Enschede/Doetinchem: AFdH.

Sijes, Ben A. et al., 2020. Strijd en overleg. De Twents-Achterhoekse textielindustrie 1815-1955. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Vos, Nick C.C., 2011. De rauwe wet van vraag en aanbod. Arbeidsverhoudingen in de Twents-Gelderse textielindustrie 1945 tot 1949. Utrecht: s.n.

Waarden, Frans van, 1987. Het geheim van Twente. Fabrikantenverenigingen in de oudste grootindustrie van Nederland ± 1800-1940. Amersfoort/Leuven: Acco.

Witte, Els, 2006. De constructie van België 1828-1847. Leuven: LannooCampus.

Witte, Els, 2014. Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie 1828-1850. Antwerpen: De Bezige Bij.

Nick Vos (1951) is een gepensioneerd bibliothecaris. Hij studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Nijmegen en promoveerde in 2011 aan de Universiteit van Amsterdam op een studie naar de Twentse textielindustrie in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, getiteld: ‘De rauwe wet van vraag en aanbod. Arbeidsverhoudingen in de Twents-Gelderse textielindustrie 1945 tot 1949’. (ISBN 978-90-9026228-4, verkrijgbaar bij de auteur à € 25,50)

W.G. Witkam (1910-2003)

Bevlogen cultuurpromotor via Enschedese boekhandel en Twents-Gelderse uitgeverij

Geert Bekkering en Jan Hinke

Na een veelzijdige studententijd in Nijmegen en een boekhandelsopleiding in Haarlem vestigde de Zeeuw Wim Witkam zich in 1936 als boekverkoper in Enschede. Al snel ontpopte hij zich tot een organisator van literaire manifestaties. Ook zat hij in het bestuur van allerlei cultuur-maatschappelijke organisaties, vooral binnen en namens de katholieke zuil. Door te beginnen met een uitgeverij voor regionale uitgaven en door zijn boekhandel om te vormen tot een gespecialiseerde streekboeken- en mineralenboekhandel sloeg hij op latere leeftijd nieuwe wegen in.

Studententijd in Nijmegen

Wilhelmus Godefriedus Witkam werd geboren in Goes, de plaats waaraan hij later het pseudoniem Willem van der Goes zou ontleen. Hij werd door zijn vader, die een groothandel in textiel dreef, naar het Canisiuscollege van de Jezuïeten in Nijmegen gestuurd. Daarna wilde hij graag Nederlandse Taal- en Letterkunde gaan studeren, maar dat was tegen de wil van zijn ouders, die vonden dat hij beter rechten kon gaan studeren. Dit werd dan ook al snel een mislukking.

Hij ging alsnog Nederlands studeren, maar zou ook deze studie niet voltooien, omdat hij zich inmiddels volop in het literaire Nijmeegse studentenleven had gestort. Onder diverse pseudoniemen schreef hij voor allerlei literaire bladen en blaadjes, die in het vooroorlogse Nijmegen en daarbuiten verschenen. Van een aantal daarvan maakte hij ook deel uit van de

redactie. In 1933 verscheen van zijn hand de dichtbundel 'Notities' onder het pseudoniem Jan Gin. Zijn dichterschap zou hij zijn hele leven trouw blijven.

In zijn studententijd leerde hij ook zijn latere echtgenote Wil van der Horn (1909-2002) kennen. Zij volgde een bibliotheekopleiding, was een getalenteerd zangeres en kenner van mineralen en edelstenen. Hun hele leven vormden zij een hecht duo, dat elkaar goed aanvulde, zowel zakelijk als cultureel. In het gezin Witkam, dat verder zou gaan bestaan uit drie zonen, speelde muziek een belangrijke rol.

Leertijd in Haarlem

Wim brak in 1933 zijn studie af, vertrok naar Haarlem en ging in de leer bij de bekende katholieke boekhandel Coebergh. Daar kwam hij Godfried Bomans weer tegen, die hij nog uit Nijmegen kende en die weer bij zijn familie in Haarlem woonde. Al roeiende op het Spaarne werden er passages uit Bomans eerste boek 'Pieter Bas' voorgelezen en becommentarieerd. Ze zouden vrienden blijven. Als Godfried een lezing hield in Twente overnachtte hij meestal bij de Witkams.

Na een paar jaar bij Coebergh achtte Witkam zich in staat zelfstandig een boekhandel te leiden. Twente kwam in beeld omdat men hem verteld had, dat daar weinig katholieke kwaliteitsboekwinkels waren, maar wel veel katholieken woonden. Toen in 1936 boekhandel Onze Courant ter overname werd aangeboden, gelieerd aan een voorloper van de Twentsche Courant, ging Witkam op het aanbod in en verhuisde naar Enschede. In het eerste jaar trok

Trouwfoto van het echtpaar Witkam 15 oktober 1936.

hij meteen de aandacht met een expositie in zijn winkel aan de Gronauschestraat 14 bij gelegenheid van de 400e sterfdag van Erasmus. In 1940 veranderde hij de naam van zijn boekhandel in Boekhandel W.G. Witkam. De kwijnende winkel van voorheen was omgezet in een moderne, rendabele onderneming.

De modernste boekhandel van Nederland

De boekwinkel werd al snel te klein en daarom kocht Witkam het nabijgelegen pand Gronauschestraat 16 aan. Hij liet het door een architect (Van Lelyveld) verbouwen tot de op dat moment meest moderne boekwinkel van Nederland. De opening in januari 1949 ging gepaard met een tentoonstelling over 'Het Twentse Boek Vroeger en Nu'. Vele collega's uit den lande kwamen de nieuwe winkel bekijken en ook in de vakbladen werd er aandacht aan besteed. In die periode is hij ook nog een jaar of tien bestuurslid van de landelijke Boekverkoopers Bond geweest. In die hoedanigheid bezocht hij ook het jaarlijkse Boekenbal in Amsterdam, tot grote vreugde van zijn vrouw.

Weest Gedurig Werkzaam

Witkam was vanaf het begin zeer actief. Hij adverteerde minstens wekelijks, maar in 1942 bijna zo'n 200 keer. Daarbij maakte hij graag gebruik van de lettercombinatie WGW, die zowel zijn initialen vormden als de afkorting van zijn levensmotto: Weest Gedurig Werkzaam. In 1937 zette hij ook een uitleenbibliotheek op aan de Noorderhagen 32, waar hij boeken in vier talen had staan, en zodra een boek in de winkel in de verkoop kwam, stond er ook een exemplaar in de uitleen.

Hij bewoog zich ook op ruimer maatschappelijk terrein. In 1938 organiseerde hij een filmavond voor de missie, waarbij natuurlijk ook boeken verkocht werden. Vanaf 1939 was hij op diezelfde manier ook betrokken bij de Volksuniversiteit Enschede. In 1941 verzorgde hij er een speciale Marsman-expositie. W.L.M.E. van Leeuwen, met wie hij veel samenwerkte, opende deze en hield ook een lezing. Het jaar erop volgde een tentoonstelling over Werumeus Buning, die geopend werd door Ed. Hoornik, in 1950 een over Anton Pieck. In 1952 was er een Franse avond met Jan Brusse. En zo ging het

jarenlang verder. Opmerkelijk was ook de Den Doolaard-tentoonstelling in 1966. Ook organiseerde hij talloze lezingen, liefst inhakend op de actualiteit, zoals door journalist H.A. Lunshof (1942), Anton Coolen (1948), Anthonie van Kampen (1951) en vele anderen. In 1947 zette hij zich in voor de oprichting van een avond HBS en in 1949 voor de oprichting van een Twents Philharmonisch Orkest.

Boekhandel WITKAM
 organiseert
 ter gelegenheid van de
BOEKENWEEK
TWENTSE AVOND
 op DINSdag 27 FEBRUARI te 8 uur in het zaaltje
 van NICO SPORTVERENIGING, Hoge Bothofstraat
K. JASSIES - W. DINGELDEIN - J. BUURSINK
 spreken over, en dragen voor uit eigen werk en
 worden ingeleid door **Drs. W. DIEMER.**

Advertentie voor Twentse avond in 1951

Cultureel boegbeeld van de katholieke zuil

Witkam is lange tijd bestuurslid/voorzitter geweest van de vereniging Katholiek Cultureel Leven (KCL), dat voordien Geloof en Wetenschap heette. Daarbij kwam hem goed van pas, dat hij een groot netwerk aan zijn Nijmeegse tijd had overgehouden. Regelmatig werden sprekers door zijn zoons van de trein gehaald en daarna naar hotel de Graaff gebracht. Ze logeerden ook wel bij hen thuis op de Lasondersingel 150. In 1951 was hij betrokken bij de stichting van een Katholieke HBS in Enschede (het St. Jacobus College), waaraan hij uiteraard ook de schoolboeken leverde. Met zijn vrouw was hij een zeer geregelde schouwburgbezoeker en bij elke uitvoering van belang was hij present. Toen in 1953 De Twentse Schouwburg werd opgericht door de gemeente Enschede, werd hij ook daarvoor als bestuurslid gevraagd. Zijn vrouw maakte toen al deel uit van de Culturele Raad van Enschede. Jarenlang trad het echtpaar Witkam in Enschede op cultureel gebied min of meer op als vertegenwoordiger van de katholieke gemeenschap. Het wekte dan

De boekwinkel van Witkam aan de Gronausestraat 16 - De Klomp 22 te Enschede ca.1965.

ook geen verbazing dat Witkam, toen het Twents Philharmonisch orkest in 1954 werd omgezet in het Overijssels Philharmonisch Orkest (OPHO), bestuurslid werd. Hij is dat vele jaren gebleven. Het jaar daarop (1955) werd het Operagezelschap "Forum" opgericht en ook daar werd hij voor het bestuur gevraagd, alsmede later voor dat van het Conservatorium. Het kon dan ook niet uitblijven dat Wim Witkam in 1986, een halve eeuw na zijn vestiging in Enschede, de koninklijke onderscheiding van de Orde van Oranje Nassau kreeg voor al zijn cultureel-maatschappelijke activiteiten.

Als uitgever een laatbloeiër

Hoewel Witkam al sinds 1936 boekverkoper was in Enschede, is het niet eerder dan in 1966 dat de eerste contouren van een uitgeverij zichtbaar worden. Witkam is al halverwege de vijftig als hij zich waagt aan een herdruk van het in 1962 verschenen 'Stad en land van Twente' van L.A. Stroink. De voortdurende vraag naar dit standaardwerk in zijn boekwinkel, ook nadat de

eerste druk uitverkocht was, noopte hem als het ware een herdruk uit te brengen. Uiteindelijk zou Stroink's standaardwerk vijf keer door Witkam herdrukt worden (de 6e druk in 1982 bracht de totale oplage op 9000 exemplaren). Met deze prijzige 'longseller' als vaste basis durfde Witkam nu ook meer te gaan uitgeven. Waarschijnlijk naar het voorbeeld van de Twenteland-serie van de Nedersaksische uitgeverij Twentse Post van de jong overleden Johan Gigengack, begon ook Witkam te denken aan productie in serie-vorm. Dat werden de *Twente Reeks* en de *Kleine Twente Reeks* voor literair werk en de series '*Historische Reeks*' en '*Vroeger en nu*' voor uitgaven op het gebied van resp. regionale en plaatselijke geschiedenis. Daarbij had hij zowel nieuw, oorspronkelijk werk op het oog als de herdruk van 'klassiekers', zoals die van meester Vloedveld en Johanna van Buren. Al snel merkte Witkam dat hij zijn bereik tamelijk gemakkelijk zou kunnen vergroten wanneer hij ook de Achterhoek er bij betrok. Zo ontwikkelden zijn beginreeksen zich al gauw tot *Twents-*

Achterhoekse- en Kleine Twents-Achterhoekse Reeks, zodat daarin ook plaats was voor bv Herman van Velzen, Brens, Denkers, Ligterink, van der Lugt, Meinen en andere Achterhoekse auteurs. De uitgeverij kreeg dan ook al snel de officiële naam *Twents-Gelderse Uitgeverij* (TGU) W.G. Witkam BV. In 1968 verschenen als eerste delen in de beide literaire reeksen resp. ‘Mans Kapbaar’ van G.B. Vloedveld en ‘Waorum zo gow vergett’n?’ van H. Eitink. Deze reeksen dienden zich ook qua vormgeving te onderscheiden. Dankzij de karakteristieke boekillustraties van Everhard Jans werd dit doel glansrijk bereikt.

De delen 1 en 2 van de Twents-Achterhoekse Reeks, met illustraties van Everhard Jans.

Een netwerk van contacten

Tot Witkam's eerste auteurs hoorden plaatselijke, Enschedese bekenden zoals Eitink, Mutter en Buursink, maar al snel bewoog hij zich door geheel Twente en de Achterhoek. Vooral ook met Oldenzaal had hij goede contacten (Plegt, Heerink, Bartelink, Poort). Mr. B.H.A.M. Plegt werd na zijn afscheid als hoofdredacteur van de Twentsche Courant in december 1969 adviseur van de uitgeverij. Daarnaast leverde deze geboren Lossenaar in 1971 en 1972 met zijn ‘*Oet et oale doarp 1 en 2*’ de deeltjes 8 en 12 van de ‘*Twents-Achterhoekse Reeks*’ en bezorgde hij het *Nagelaten werk van meester Heuvel*. Dit verscheen als deel 2 in de ‘*Historische Reeks*’. Hierin verschenen ook, tot aan Plegt's plotseling overlijden in 1977, werken van Odink, Bartelink en Eshuis. In de reeks ‘*Vroeger en nu*’, vergelijkbaar met de ‘*In oude ansichten*’-serie, verschenen vanaf 1970 in drie jaar tijd tien deeltjes, o.a.

Lossers, Denekamp, Goor, Borne, Ootmarsum en Haaksbergen, die de uitgever contacten opleverde met auters als Dijkhof, Looman, Wondergem, Kokhuis, Temmink, Leusink en Klaas. Niet alle plaatselijke geschiedenissen pasten in deze reeks. Los daarvan verschenen Buter's ‘*Portretten*’ van Delden en Enschede, en Haverkate's Deldense ‘*Krabbels op oude ansichten*’, terwijl ook Wiegman over Enschede, Hosmar over Vriezenveen en Ponsteen over Nijverdal publiceerden in op zichzelf staande uitgaven. Dat zelfde gold ook voor bv boeken over de Tweede Wereldoorlog, van auteurs als Kokhuis, Cornelissen, Slettenhaar, Poorterman, Weustink, Schulten e.a.

Longsellers en kaskrakers

Veel boeken uit zijn fonds waren ‘longsellers’, boeken die langzaam maar gestaag hun weg vonden. Daartoe behoorden een aantal herdrukte en/of herziene ‘klassieken’, zoals ‘*Singraven*’ en ‘*Het land van de Dinkel*’ van Dingeldein, ‘*Kerkelijk en wereldlijk Twente*’ van Röring en Van der Ven's ‘*Met de gaostok door Twente en Salland*’ en ‘*Folkloristische omzwer-*

Het logo uit de portiek van de boekwinkel aan de Gronausestraat 16, thans in de tuin van oudste zoon Joris.

vingen door Twente, Salland en de Gelderse Achterhoek'. Maar bij Witkam verschenen ook 'nieuwe' klassieken, zoals Hekket: Oost-Nederlandse familienamen, Everhard Jans: Midwinterhoornblazen en Gigengack: Twentse woorden en gezegden. Vooral in dit laatste boek had Witkam een stimulerend aandeel. Een gepland tweede deel zou door het vroegtijdig overlijden van Gigengack in 1976 echter nooit verschijnen.

Witkam bij de uitreiking van het eerste exemplaar van 'Twentsche woorden en gezegden' aan Lidy, de weduwe van Johan Gigengack. Foto van website johan.gigengack.nl

Zoals bij iedere uitgeverij was niet elke uitgave een commercieel succes. Daar staat tegenover dat ook de TGU het genoeg mocht smaken van een aantal echte 'kaskrakers'. Afgezien van de al eerder genoemde gestaag weglopende 'longsellers' van het type 'Jan Jans – H. Klaassen: Boer'nwiesheid en boer'nsprekwiezen', bedoelen we dan vooral de uitgaven die al heel snel een herdruk nodig hadden. Een voorbeeld daarvan is het 'Historisch stads-album van Enschede' van Johan Buursink dat in 1975 t.g.v. het 650-jarig bestaan van Enschede werd uitgegeven. Ook de herdruk uit 1981 van 'Met fiets en tent naar de

Oriënt' bleef maar doorlopen, te meer omdat auteur Gerard Monnik er zelf heel veel van verkocht tijdens de vele lezingen die hij hield over zijn reisavonturen in de jaren dertig. Maar alles overtreffend in dit opzicht waren toch de beide dichtbundels van Hennik van 'n Scheenken, 'Oonze volk' en 'Hèèinig an', die in de Sinterklaasperiodes van 1978 en 1979 letterlijk niet aan te slepen waren.

De grossierderij

Gaandeweg de jaren '70 ontwikkelde de TGU Witkam zich tot een uitgeverij met een gestage stroom aan nieuwe uitgaven. Een dergelijke ge-regelde productie van streekboeken was ongekend in Twente, dat tot dan toe slechts gewend was aan incidentele uitgaven bij verspreide uitgevers, vaak drukkerijen al of niet verbonden aan een krant. De belangstelling voor streekboeken was echter in de jaren '70 en '80 zo groot, dat er naast Witkam ook nog plaats was voor andere regionale en landelijke uitgevers om een graantje mee te pikken. Zo verschenen 'Molens, mulders, meesters' van Hagens bij Smit van 1876, 'Varen waar geen water is' van Schutten bij Broekhuis/Twentsche Courant en 'Landelijke bouwkunst in Oost-Nederland' van Jans bij Van der Loeff, maar ook de Bruyn, Lotgerink en later Van de Berg gaven Twente-boeken uit, alsmede van buiten de regio Waanders en de Walburg Pers. Er waren er nog meer en ook de heemkunde verenigingen bliezen hun partijtje mee. Om enigszins het overzicht te bewaren en het de boekhandel gemakkelijker te maken begon Witkam in 1977 daarom ook een grossierderij, waar in principe alle regionale uitgaven te bestellen waren waar ook verschenen. De boekhandelaar hoefde dan niet zijn bestellingen te plaatsen bij allerlei verspreide uitgevers, maar kon op basis van overzichtelijke grossierslijsten alles in ene bij Witkam bestellen. Althans zo had Witkam het bedacht en functioneerde het ook voor een groot deel. Het was een mooi voorbeeld van hoe Witkam graag opereerde door diverse doelen te combineren: het lanceren van een nieuw idee, de promotie van het streekboek, een stukje extra naamsbekendheid en uiteraard een extra inkomstenbron. Zijn grossierderij heeft gefunctioneerd van 1977 tot de verkoop van zijn uitgeverij in 1982.

Klassieke boekverkoper en inventief promotor

Het promoten van het regionale boek was hem ten zeerste toevertrouwd. Als uitgever kon hij er nog iets meer van maken dan enkel als boekverkoper. Zoals hij vroeger zijn creatieve kant kon uitleven in etalages en tentoonstellingen, zo waren het nu zijn boekpresentaties die voor attentiewaarde zorgden. Goede contacten met beide regionale kranten zorgden er voor dat die attentiewaarde ruime verspreiding kreeg. Grote promotionele waarde had bv de door hem in 1971 georganiseerde eigen Twentse Boekenweek met een heus boekenweekgeschenk *'t is mer 'n Fuske* waaraan meewerkten Joh. Buursink, G.J. Krosenbrink, H. Odink, mr. B. Plegt en G.B.

Willem van der Goes. *Twentse Vingeroefeningen* (1982)

Vloedbeeld. Binnen het boekenvak baarde zijn initiatief zelfs landelijk opzien. Daarnaast maakte zijn aimabele doch zakelijke inslag hem uitermate geschikt om contacten te onderhouden met een grote kring van auteurs als ook om het verkeer met de boekhandel in goede banen te leiden.

Hij bleef jong van geest ook al belichaamde zijn persoon ('always a gentleman') met het klimmen

der jaren steeds meer een voorbije standenmaatschappij. Witkam was zo'n ouderwetse boekhandel, waar stilte heerste en respect voor schrijvers en cultuur. Hij straalde uit dat boeken belangrijk waren voor je vorming. Enerzijds was het knap hoe hij als het prototype van de klassieke boekverkoper omging met allerlei moderne ontwikkelingen, ook al gaf hij er vaak zijn eigen, enigszins aristocratische draai aan, anderzijds schuurden deze tegenstellingen ook hoe langer hoe meer. Beginnende ontwikkelingen op het gebied van automatisering binnen het boekenvak liet hij aan zich voorbijgaan. Liever hield hij het bij het degelijke organisatiemodel dat zijn vrouw vanuit haar bibliotheekopleiding had ingebracht en dat, hoewel enigszins omslachtig, door haar streng bewaakt werd. Een stevig zelfbewustzijn en een bepaalde mate van eigendunk konden beiden niet ontzegd worden.

Daarom heeft het ook wel iets aandoenlijks dat deze verheven cultuurbevorderaar zich zo goed staande hield met een uitgeverij, die vorm begon te krijgen in het provo-jaar 1966 en waarvan de eerste uitgaven verschenen in het revolutiejaar 1968. Het lijkt geen twijfel dat hij profiteerde van de algemene leeshonger vanaf die roerige jaren zestig, en van de hang naar het streekeigene, eveneens een gevolg van de 'swinging sixties', maar dan van de ontworteling die er ook mee gepaard ging.

Laatste verhuizing en specialisatie

In diezelfde jaren ontwikkelde de gemeente Enschede een ingrijpende reconstructie van het zuidoostelijke gedeelte van de binnenstad. De Oldenzaalsestraat werd doorgetrokken naar de Boulevard 1945 en dat bracht met zich mee dat een aantal panden dienden te verdwijnen, waaronder boekhandel Witkam aan de Gronausestraat 16 – inmiddels De Klomp 22. Voor Witkam was dit aanleiding om zijn algemene boek- en kantoorboekhandel om te zetten in de gespecialiseerde Boek- en Mineralenhandel W.G. Witkam. De zaak maakte deze herstart in 1975 en vond een nieuw onderkomen op het adres De Heurne 24 (voorheen Oldenzaalsestraat). Het echtpaar Witkam naderde toen al de pensioengerechtigde leeftijd.

Begin jaren '80 naderde dan ook onvermijdelijk het moment om de overdracht van de zaak te regelen. Ooit was oudste zoon Joris de beoogde opvolger geweest. Hij had ook een aantal jaren in de boekwinkel meegedraaid, maar tussen vader en zoon bestond een verschil van inzicht over de toekomst van het bedrijf. Vanwege de impasse die maar bleef duren, koos Joris voor een andere voortzetting. Uiteindelijk is hij in de diplomatieke dienst terecht gekomen.

Overdracht van uitgeverij en boekhandel

De uitgeverij ging in 1982 over naar De Twentsche Courant, waarmee o.a. dankzij mr. Plegt goede banden bestonden. Bovendien maakte Witkam ook al veel gebruik van de aan De Twentsche Courant gelieerde drukkerijen Dinkeldruk (in Oldenzaal) en Wormgoor (in Almelo).

Voor de gespecialiseerde boekhandel lag er niet zo'n voor de hand liggende oplossing klaar. Hier kwamen vader en zoon Van de Berg in beeld. Het echtpaar Witkam kende hen van de mineralenbeurzen. Zoon Johan (J.H. van de Berg) was een verwoed liefhebber van geologie

en deelde dezelfde interesse (mineralen) als het echtpaar Witkam, in het bijzonder mevrouw Witkam, wier specialisme edelstenen was. De Boek- en Mineralenhandel W.G. Witkam steunde op vier poten: streekboeken en geologieboeken (zoals de naam al aangaf), maar ook op schoolboeken en leveringen aan institutionele afnemers, waaronder ziekenhuizen. De geologie-afdeling was door de Witkam's uitgebouwd tot een zeer gespecialiseerd geheel. Zij importeerden en leverden vanuit en door heel Europa, soms boeken van honderden guldens.

Uitgeverij Van de Berg

Johan van de Berg zat in het eindexamenjaar van het atheneum toen Witkam hem benaderde als opvolger voor zijn boekhandel. Na een intensieve inwerkperiode na zijn eindexamen nam hij per 1 januari 1982 de winkel over, onder de hoede van zijn vader. Johan was een kenner van gesteenten en mineralen, maar van regionale boeken had hij op dat moment nog weinig verstand. Dat veranderde snel, toen hij eenmaal in zijn specialismen werkzaam was. Maar hij

Wim en Wil Witkam 50 jaar getrouwd oktober 1986, vóór de ereboog door de Lonneker noabers gemaakt.

ondervond dat de Twents-Gelderse Uitgeverij het aantal uitgaven terugschroefde onder invloed van de recessie in de jaren tachtig, waarvan ook de Twentsche Courant het slachtoffer was geworden. Dat had grote gevolgen voor zijn gespecialiseerde boekhandel. Om dat te onder-
 vangen richtten vader en zoon een eigen uitgeverij op, die echter niet de naam Witkam kon dragen en daarom Uitgeverij Van de Berg ging heten. Vooral vanwege het verwerven van de rechten op alle regionale spreukenkalenders in 1986 kon deze uitgeverij het tij keren. Uiteindelijk zou Uitgeverij Van de Berg zich richten op zoveel mogelijk regio's in Nederland en naar Almere verhuizen (in 2001). Met deze verhuizing kwam er ook een einde aan de Boek - en Mineralenhandel W.G. Witkam en verdween de naam Witkam uit het straatbeeld van Enschede. Begin jaren '90 heeft ook nog enige tijd de Twents-Gelderse Uitgeverij Witkam-De Bruyn bestaan, nadat de Oldenzaalse uitgever De Bruyn Witkam's uitgeverij van de Twentsche Courant had overgenomen. Doordat deze uitgever ongeneeslijk ziek werd, was deze uitgeverij geen lang leven beschoren.

Onveranderd actief

Witkam zelf bracht de laatste twintig jaar van zijn leven door in onverminderde belangstelling voor alles wat met cultuur te maken heeft. Zo bleef hij ook na zijn terugreden als boekverko-
 per/uitgever betrokken bij het Musisch Café van Jeanne Rol, dat in 1979 van start was gegaan. Hij zette zich weer aan het dichten, hetgeen resul-
 teerde in een aantal bundels onder het pseudo-
 niem Willem van der Goes, te beginnen met
 Twentse vingeroefeningen uit 1982. In 1996
 verscheen nog een artikel over hem in
 TcTubantia van Theo Hakkert, dat de veelzeg-
 gende kop droeg 'Twentse Zeeuw Willem
 Witkam (85) dicht nog bijna elke dag'. Steeds
 meer trok hij zich terug in zijn moderne villa
 aan de Lonneker Molenweg 53. Hij luisterde
 naar klassieke muziek en las graag detectives. In
 de hete augustusmaand van 2003 kwam er een
 einde aan zijn gedurig werkzame leven. Zijn
 vrouw Wil was hem een jaar eerder daarin voor-
 gegaan.

*Met dank aan Joris, Michiel en Maarten Witkam,
 Johan van de Berg en Bé van Kuik*

Rijksduitsers op het Amelink

Frank Steggink

.....

Graag wil ik een reactie sturen op het artikel "Heinrich und Käthe, Rijksduitsers op het Amelink" van Willem Bulter in 't Inschrien 2020 nr. 2.

In eindnoot 3 wordt gesuggereerd dat Heinrich Pollemans mogelijk familie was van Georg Coenraad Pollemans. Of dit waar is of niet, durf ik nog niet te zeggen, maar zeker is wel dat Heinrich geen stiefbroer was van zijn latere echtgenote Käthe Willemsen. De auteur meldt dat hij te Gronau in 1895 is geboren.

Op Matricula, een Duitse site met veel RK-kerkboeken, heb ik zijn doopschrijving gevonden en wel op deze pagina: <https://data.matricula-online.eu/-de/deutschland/muenster/gronau-st-antoni-us-abt/KB005/?pg=66>,

op regel 34. Hij is inderdaad in 1895 geboren en wel op 11 oktober. Op 12 oktober is hij gedoopt. Zijn ouders zijn Johann Pollmann en Gertr. Lükten. Merk op dat de naam van zijn vader hier dus als Pollmann wordt geschreven en niet als Pollemans. Het beroep van zijn vader is helaas niet te ontcijferen, vanwege het Kurrent-schrift en het slechte handschrift van de pastoor.

Tevens is te lezen dat hij op 4 mei 1927 te Enschede is getrouwd (in de St. Jozefkerk) met Katharina Josefine Willemsen. Op WieWasWie is het huwelijk van Heinrich en Käthe ook te vinden, maar vreemd genoeg vond dit pas plaats te Enschede op 2 juni 1927, dus na het kerkelijk huwelijk. Als ouders van Heinrich worden Johannes Pollemans, textielarbeider, en Gertrud Lücke genoemd.

Nieuwe contacten via oude markestenen

Gerhard Post

Het Platform Markestenen en Markegrenzen in Twente viert dit jaar zijn eerste lustrum. Een goed moment om eens stil te staan bij de doelstellingen en het functioneren van het platform. De korte versie: het platform brengt op een mooie manier een tiental heemkunde verenigingen bij elkaar die dankzij het platform meer onderling contact hebben over hun (onderlinge) grensstenen. Voordat we hier verder op ingaan, kijken we naar wat markestenen zijn, en hoe we daar iets over weten.

In Twente zijn zestig tot zeventig merken geweest. Het exacte aantal is afhankelijk van wanneer we kijken (markegenootschappen splitsten en fuseerden), afhankelijk van de definitie van marke, en afhankelijk van de perceptie van hoe een markegenootschap acteerde [1]. Als voorbeeld hiervan kan de marke Reutum en Haarle dienen, die in [1] al uitgebreid aan de orde kwam. Henk Woolderink stuurde hierop een aanvulling. In 1843 worden grensstenen tussen Haarle en Reutum opgenomen [2], waarmee de kadastrale verdeling doorgevoerd kan worden. Er is protest tegen de splitsing vanuit Haarle, omdat de Haarlese boeren dan geen toegang meer hebben tot de veengronden die zij voor turfwinning gebruiken. Twee gewaarden uit Haarle verklaren dat Reutum en Haarle steeds één marke hadden uitgemaakt, maar de gewaarden uit Reutum verklaren dat zij immer hebben gehoord en uit dien hoofde weten dat Haarle en Reutum afzonderlijke merken uitmaken [2].

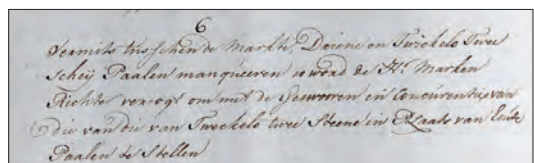
Als we dan weten wat de merken zijn, kunnen we proberen de grenzen van de merken te bepalen. Dit is nog een graadje ingewikkelder dan de merken, getuige de vele grensconflicten die door de eeuwen heen werden uitgevochten, soms letterlijk. Daarnaast verkochten de merken een deel van hun gronden, zodat het bezit van de marke versnipperd raakte. Een belangrijke bron voor de ligging van markegrenzen zijn de kadastrale kaarten uit 1832, waarop veel markegrenzen ingetekend zijn. Daarbij werden (uiteraard) diverse fouten gemaakt, die dan tijdens de markeverdelingen van de jaren 1830 – 1870 gecorrigeerd (of opnieuw uitgevochten?) werden [3]. Verder zijn in diverse markeboeken gresinspecties, laakgangen, beschreven, die we kunnen proberen te koppelen aan de moderne kaart,

vaak via de kaarten van 1832. Dat zal vaak wat globaler van aard zijn dan het gebruik van de kadastrale kaarten zelf, die tot op een paar meter nauwkeurig zijn.

Als we dan weten waar de grenzen lagen, hoe vinden we dan de grensstenen op deze grenzen? Deze grensstenen en (soms houten) grenspalen zullen we gemakshalve allemaal ‘markestenen’ noemen. Welke markestenen waren er?

Laakgangen

Onze kennis over markestenen komt voor een groot deel uit de dezelfde bronnen als die voor markegrenzen. Zo werden laakgangen beschreven van markesteen naar markesteen, met een aanduiding van de plaats waar deze zich bevond. Als voorbeeld kan de laakgang van De Lutte dienen, die op 28 augustus en 4 september 1652 uitgevoerd werd [4]. De laakgang is weinig meer dan een lijst met de 61 markestenen. Een beschrijving als “De tiende staat aan Sanderincks veld”, geeft maar globaal de positie weer. Onderzoekers van De Dree Marken [5] hebben de afgelopen jaren geprobeerd deze zo goed mogelijk te positioneren op de moderne kaart, net als J.G.M. Oude Nijhuis [6] dat eerder deed. Naast laakgangen vermeldden markeboeken soms één of meer markestenen afzonderlijk, omdat er wat mee aan de hand was. Zo werd in een markevergadering op 27 juli 1614 van Eppenzolder en Holthuizen besloten een vijftal

De overgang van hout naar steen op de grens van Groot Driene en Tweekelo.

nieuwe markepalen te plaatsen, omdat de oude palen verrot of verdwenen waren. Deze palen vinden we 200 jaar later weer terug, als de gemeentegrenzen worden vastgesteld. Nu, in 2020, is alleen de Grevenpaal over, niet meer van hout, maar een forse stenen paal op het punt waar de drie gemeentes Enschede, Haaksbergen en Hengelo samenkomen.

Deze overgang van houten palen naar stenen palen vindt (vermoedelijk) plaats in de 18e eeuw. Er is mij slechts één bron bekend waar duidelijk van een houten paal naar steen wordt overgestapt. In de holtink van de Wooldermarken op 22 november 1757 staat een verzoek aan de markerichter om “twee steene in plaats van houten paalen” te stellen.

Laakboom op de grens van Stokkum en Markelo.

Oorspronkelijk werden ook gemerkte bomen als laakpunt gebruikt. Een van de verklaringen voor het woord “laken” is dat het oorspronkelijk “insnijden” betekende [7]. Op oude kaarten kunnen we dit terugzien, zoals op de uitsnede van de Caerte van ’t Stockumer Broek uit 1656. Slechts eenmaal zag ik een combinatie van boom en veldkei genoemd: het markeboek van Lonneker (7 juni 1671) beschrijft de grens tot waar ‘die van Oldenzaal’ turf mogen steken. Daar wordt een laakpunt omschreven als “... op een keeselsteen aen die beeke, al waer mede een boeke met een cruys geteykent” [8]. Andere opvallende “markestenen” zijn schoorstenen van boerderijen. Zo was de schoorsteen van Groot Hedde een grenspunt tussen de gemeentes Ambt Delden en Markelo. In 1820 stond hier een los hoes, welke in 1850 werd vervangen door de nu nog bestaande boerderij. Op de kadastrale kaarten uit 1832 staan de markegrenzen ingetekend, voorzover deze in

1832 nog een functie hebben. Afhankelijk van de landmeter, die per gemeente aangesteld werd, zijn de markestenen wel of niet ingetekend. Zo werden op de kadastrale kaarten van Hengelo deze ingetekend met een vierkant rood blokje, dat in het veld 4 x 4 meter zou zijn. Gemeentes als Weerselo en Lonneker moeten het doen met een stipje op een knikpunt, waardoor het onduidelijk is of hier een markesteen heeft gelegen of niet. Omgekeerd levert veldonderzoek soms stenen op die precies op de grens liggen, maar niet op kadastrale kaarten of in procesverbalen terug te vinden zijn.

Eeuwenoude functie

In de vorige paragraaf hebben we de oorsprong van markestenen geschetst. Hieruit wordt duidelijk dat markestenen al honderden jaren in functie zijn, en zo een interessant deel van onze geschiedenis vormen, cultuur-historisch erfgoed. Desalniettemin is de bekendheid heel beperkt bij ‘het publiek’, maar ook bij gemeentes en veel heemkundigen. Het gevolg hiervan is dat markestenen in gestaag tempo blijven verdwijnen. Een enkele keer kwam dit uitgebreid in de krant, zoals in 1978 de Keisteen in de Landweer [9], die moest wijken voor de aanleg van de A35. Hoewel deze steen een officiële gemeentelijke grenssteen was, volgde er uiteindelijk geen actie van de betreffende gemeentes Borne en Hengelo. De onbekendheid was voor ons de aanleiding om het artikel ‘Red de markestenen’ te schrijven [10]. Hierin beschrijven we onder meer hoe diverse markestenen in de laatste 50 jaar zijn verdwenen, veelal door onwetendheid. Het artikel legt de verantwoordelijkheid voor het behouden van markestenen bij de gemeentes, maar meent dat deze dat niet kunnen zonder de

Groot Hedde, op de grens van Kerspel Goor en Hengevelde.

expertise van de heemkunde verenigingen. Het Platform Markestenen en Markegrenzen in Twente onder de paraplu van de Oudheidkamer Twente is om deze reden opgericht. Doel is om de heemkunde verenigingen bij elkaar te brengen voor uitwisseling van kennis, ervaringen en enthousiasme. In 2015 zijn zoveel mogelijk heemkunde verenigingen in Twente aangeschreven, en daardoor zijn nu 15 verenigingen vertegenwoordigd in het platform. Er is een jaarlijkse bijeenkomst rond de laatste zaterdag van november, waarin naast een hoofdspreker, de aanwezigen vertellen over hun activiteiten van het afgelopen jaar en de plannen voor het komende jaar. Dit jaarlijkse 'rondje langs de groepen', na te lezen op www.markegrenzen.nl/platform/, geeft een mooi overzicht van de activiteiten die de verschillende groepen ondernomen hebben. Daarnaast is er van zo'n 40 activiteiten een nieuwsitem op de site gemaakt. Het platform brengt de markesteen-onderzoekers uit Twente samen, en de jaarlijkse bijeenkomst leidt tot hernieuwd enthousiasme en gezamenlijke projecten. Zo werd begin vorig jaar door een groep van 5 personen uit Almelo, Azelo, Enschede, Hengelo en Zeldam gezocht naar een markesteen aan de Oelerbeek in Azelo die verzonken zou zijn, helaas zonder succes. Gelukkig had Joop Kroeze al voor een vervangende steen gezorgd...

Nu het eerste lustrum aanbreekt, is het goed om terug te kijken. De afgelopen jaren was er veel belangstelling voor de markegrenzen en markestenen, die zeker deels op het conto van het platform geschreven kan worden. Gelukkig is het platform niet allesbepalend hiervoor: het zijn toch vooral de lokale groepen die de acties ondernemen, maar vaak wel contact zoeken met de burens; de grenzen als verbinding. Dat laatste wordt door het platform soms gemakkelijker omdat duidelijker is, wie er bij de burens bezig is met markestenen.

Helaas zijn diverse heemkundegroepen niet rechtstreeks bij het platform betrokken. De actieve leden van de heemkunde verenigingen hebben vaak al diverse interessegebieden, en zitten niet te wachten op nog meer. Deze leden zijn vaak wel bereidwillig om informatie aan te leveren, waardoor er toch wel een uitwisseling is. Op de site van het platform

(www.markegrenzen.nl) wordt geprobeerd alle kennis over bestaande en verdwenen markestenen van Twente samen te brengen. Een eerste enigszins volledige versie van de markegrenzen met zijn markestenen is onlangs tot stand gekomen. Op dit moment zijn al meer dan 200 al dan niet verdwenen markestenen beschreven. In de komende vijf jaar hopen we de informatie nog completer en beter te maken. Verder staat het aanvragen van een Twente-brede subsidie op de verlanglijst, om zo de afzonderlijke groepen te ondersteunen. Tenslotte is het benaderen van gemeentes een mogelijkheid, om deze te wijzen op cultuur-historisch erfgoed dat een plek verdient op een gemeentelijke monumentenlijst. Want de doelstellingen blijven: zichtbaar maken en beschermen.

Eind november hopen we onze eerste lustrumbijeenkomst te kunnen houden. Wij zijn nog op zoek naar een ruime zaal, waar het mogelijk is om 1 ½ meter afstand te houden. Als u belangstelling hebt om aanwezig te zijn, dan kunt u dit melden met een bericht naar info@markegrenzen.nl.

Verwijzingen

- 1 Gerhard Post, Een inventarisatie van de marken in Twente rond 1800, 't Inschrien 2020/1.
- 2 Proces-verbaal van opneming der grensstenen tussen de twee marken Reutum en Haarle, dd. 02.03.1843, overgeschreven in het kadaster in overschrijvingsregister kantoor Almelo deel 47, acte 70.
- 3 Henk Woolderink heeft van ongeveer 35 marken de verdeling in detail uitgezocht en kwam hierbij tientallen correcties tegen.
- 4 Henk Koop en Harm Smeenge, Het 3-marken boek, (2016).
- 5 Wilbert Kallenberg, Markestenen Marke Berghuizen (december 2018).
- 6 J.G.M. Oude Nijhuis, De markegrens van Berghuizen, 't Inschrien, jaargang 21, no 3 en 4 (1989).
- 7 W.G.A. J. Röring, Kerkelijke en Wereldlijk Twente, tweede deel, p. 47 (herdruk 1978).
- 8 Genealogische Werkgroep Twente, Markeboek Lonneker 1545 – 1751, (1998).
- 9 Zie <https://www.markegrenzen.nl/twente/TW-169/>.
- 10 Gerhard Post, Erik Rolevink en Harry van der Sleen, Red de markestenen, Jaarboek Twente 2016.

Blauwe klei van Neede tot Rijssen

Henk Römer

De verlaten groeven bij Borne zijn nog goed waarneembaar, hoofdzakelijk aan de oostzij van de weg naar Delden. We richten nu onze blik op het enorme complex van oude groeven en gaten bij Markelo en Rijssen, in West-Twente. We zouden het ons hier gemakkelijk kunnen maken door te zeggen: vrijwel elke meter tussen Rijssen en Markelo is eens een groeve geweest. En dit is inderdaad zo; een groot deel van de schijnbaar natuurlijke geaccidenteerdheid van de Rijsserberg is ontstaan door in het wilde weg leem en klei af te graven. Latere begroeiing heeft het beeld van roofofbouw verdoezeld.

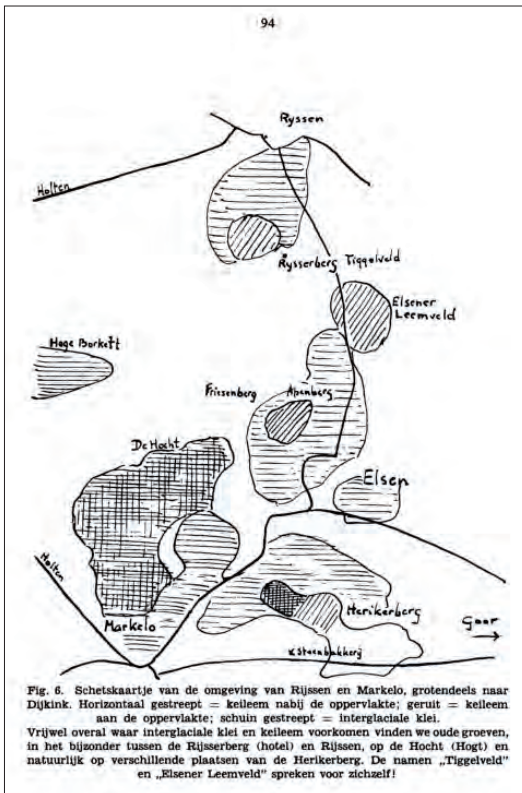
Doordat nu de Rijsserberg geen kansen meer biedt, wordt de leem verder zuidwaarts afgegraven en per smalspoor naar de steenovens gebracht. Voor hen die van dit terrein een nadere studie willen maken kan ik verwijzen naar het in 1923 verschenen boekje van H. J. Dijkink: „De bodem rond Markelo”. Men stelt zich voor dat de blauwe klei tot

Duizenden boringen verrichtte Henk Römer (1915 - 2000) in de Twentse bodem. In 1961 nam de fanatieke amateurgeoloog de lezers van vakblad Grondboer en Hamer mee op een tocht door Twente. In 't Inschrien 2020-1 is het eerste deel te lezen, nummer twee in 2020-2. In deze uitgave het slot van de reis door de geologie van Twente. Römer ziet verborgen schatten en vertelt vergeten verhalen.

afzetting kwam in een kom die zich uitstreckte van Rijssen, Elsen, Goor tot Neede, terwijl ook verder westelijk nog hier en daar deze klei is gevonden. Het is een zuivere zoetwaterafzetting. In de klei komen zeer veel houtresten voor, soms geheel platgedrukte boomstammen. Het tijdvak waarin deze klei afgezet werd, dankt

In de Markeloseberg komen hier en daar fluviatiele leemlagen voor tussen het vrij grove zand.

Schetskaartje van de omgeving van Rijssen en Markelo, grotendeels naar DIJKINK. Horizontaal gestreept = keileem nabij de oppervlakte; geruit = keileem aan de oppervlakte; schuin gestreept = interglaciale klei. Vrijwel overal waar interglaciale klei en keileem voorkomen vinden we oude groeven, in het bijzonder tussen de Rijsserberg (hotel) en Rijssen, op de Hocht (Hogt) en natuurlijk op verschillende plaatsen van de Herikerberg. De namen „Tiggelveld” en „Elsener Leemveld” spreken voor zichzelf!

zijn naam, Needien, aan het Gelderse Neede, waar deze klei vroeger mooi was ontsloten in een kleigroeve, liggend op Mioceen en onder de keileem.

Door de stuwende werking van het landijs werden de lagen wat omhooggewerkt, zodat ze nu aan de oppervlakte kunnen voorkomen, meestal nog bedekt door wat keileem. In de omgeving van Rijssen en Markelo rust deze blauwgrijze klei niet zoals bij Neede op Tertiair, maar op oudere preglaciale zandlagen. Veelvuldig voorkomende fossielen in deze lagen zijn de Paludina-schelpen (zie illustratie).

Ten zuiden van Markelo strekt de keileem zich nog uit tot nabij Huis Westerfliet. Op het punt waar de weg van Markelo naar Westerfliet de rijksweg Diepenheim-Lochem kruist, bevond zich lang geleden ook nog een steenbakkerij. In de eigenlijke Markeloseberg, direct ten zuiden van Markelo, komen hier en daar fluviatiele leemlagen voor tussen het vrij grove zand. Leemgroeven zijn mij in deze heuvel niet bekend.

Paludina-schelpen (*Viviparus diluvianus* Kunth) uit de interglaciale klei van de Needse Berg. (Foto H. Krul)

De Herikerberg bestaat aan de westzijde uit blauwe klei; meer naar het oosten wordt deze echter door keileem overdekt. Tijdens het graven van het Twente-kanaal omstreeks 1932 was bij Markelo bijzonder mooi te zien hoe dik de keileemlagen ter plaatse zijn; bij station Markelo bedroeg de dikte zeker tien meter.

Literatuur:

DIJKINK, H. J., De Bodem rond Markelo,

FABER, F. J., Geologie van Nederland, deel I, II, III, IV,

PANNEKOEK, A. J., Geologische Geschiedenis van Nederland,

STAPPERS-VURTHEIM, A., Van Frankische Sala tot Glindeflat en

WEGNER, Th., Geologie Westfalens.

Nieuw in de boekenkast

Marcel Mentink

Ook in deze aflevering van onze boekenrubriek nemen we nog wat publicaties mee die vorig jaar al zijn verschenen. In het volgende nummer zullen we een overzicht bieden van de boeken die dit jaar verschenen zijn rond het thema '75 jaar Bevrijding'. Daarom ontbreken die in onderstaande lijst.

M. Nieuwenhuis en S. Wentink: De vondst van Overijssel. Het verhaal van 75 archeologische vondsten uit 25 gemeenten. Zwolle: SPA uitgevers, 2020. ISBN 9789089320438 | 160 pag. | € 14,95

Overzicht in woord en beeld van bijzondere archeologische vondsten in de provincie Overijssel. Uit alle 25 Overijsselse gemeenten zijn drie vondsten geselecteerd.

Bob Luijks (redactie): De mooiste fotolocaties: Oost-Nederland. Flevoland Overijssel Gelderland. 145 natuurgebieden en 600 locaties. Uitgeverij Pixfactory, 2020. ISBN 978 90 7958 825 1 | 368 blz. | 23,9 x 21,1 cm. Illustraties | € 44,90

Jaap Scholten: Suikerbastaard: roman. Enschede: AFDH Uitgevers; Amsterdam: Uitgeverij Pluim, 2020. ISBN 9789492928146 | 571 pag. | € 26,50
Een liefdesverhaal vervlochten in een Twentse familiegeschiedenis, op basis van een historisch gegeven: de bouw van een aantal suikerfabrieken door de Hengelose firma Stork in Ethiopië, in de jaren vijftig en zestig.

Nico Keuning: Een ongeneeslijk heimwee. Leven en werk van Willem Brakman. Amsterdam: Querido, 2020. ISBN: 9789021419343 | 480 pag. | € 34,99

Biografie van Willem Brakman (1922-2008), die opgroeide in de Haagse wijk Duindorp en zich eind jaren vijftig als bedrijfsarts in Enschede vestigde. Daar begon hij te schrijven aan een volstrekt uniek oeuvre.

Danny de Vries: Brief aan Marcel. Twintig jaar na de vuurwerkcramp. Zwaag: Vries Frame Productions, 2020. ISBN 9789090331287 | 130 pag. | € 19,95

Freelance- verslaggever van de regionale omroep RTV Oost ordent zijn minutieus genoteerde observaties van indertijd.

Paul Gellings: Steden van Pandora, drie vertellingen. Groningen: Uitgeverij Passage, 2020. ISBN 9789054523840 | 194 pag. | € 17,90
Drie verhalen over resp. Manchester, Groningen en Enschede. Het verhaal 'Een vlakte in de stad' beschrijft gedetailleerd het Roombeek van vóór de vuurwerkcramp.

Jolanda Abels: Almelo, wat ben je mooooi! Hardenberg: uitgeverij Heijink, 2020. | 111 p. | € 19,90

Gedichten en beschouwingen over wat Almelo aantrekkelijk maakt. Een vervolg op "Almelo, ik heb je lief".

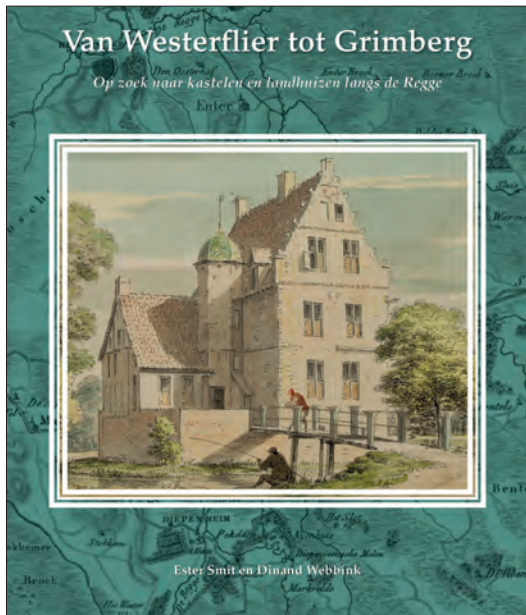
Hans Pape: De Bruggebuurte. Een impressie van Vriezenveen zo'n 60 jaar geleden. Vriezenveen: Quintessa, 2020. ISBN: 978 90 800 3879 0 | 144 pag. | € 19,95

Kleurrijk beeld van naoorlogs Vriezenveen. Wederopbouw, woningnood, ruilverkaveling, Vriezenveense tradities enz. Rijk geïllustreerd.

Ester Smit en Dinand Webbink. Van Westerflieger tot Grimberg: op zoek naar kastelen en landhuizen langs de Regge: deel 2. Nijverdal:

Uitgeverij 'n Boaken, 2019. ISBN 9789076272399 | 144 pag. | € 14,50

Zoektocht naar bestaande en verdwenen havezaten langs het zuidelijke deel van de Regge. Vervolg op: Van Eversberg tot Eerde.

Georg van Slageren (samensteller): Kroniek van Dorp en Marke Losser. Losser: Historische Kring Losser, 2019 | 224 pag. | € 20,00

De Canon van Losser aangevuld met de resultaten van eigen historisch onderzoek van de afgelopen 50 jaar. Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 50 jarig bestaan van de HKL.

Hans Fokke: Vier eeuwen Grote Kerk van Hervormd Vriezenveen. Vriezenveen, 2019 | € 4,95

Beschrijft de ontwikkelingen aan het gebouw en bij de gemeente door de eeuwen heen b.g.v. 400 jaar Reformatorisch kerkelijk leven in Vriezenveen in 2020.

Marco Krijnsen: Pionier en prof: Harry van den Kroonenberg, grondlegger van de ondernemende universiteit.

Enschede/Doetinchem: AFdH Uitgevers, 2019. ISBN 9789072603791 | 158 pag. | € 24,50

Biografie van de vernieuwer, technoloog, manager en ondernemer Harry van den Kroonenberg (1933-1996).

André Manuel, Harry Nijhuis, Hein de Kort: Namens alle Tukkers: geluk in 'n tuk.

Diepenheim: Twente Marketing, 2019. ISBN 9789082994384 | 60 pag. | € 9,95

Columns van André Manuel, Twentse spreuken bijeengebracht door Harry Nijhuis en cartoons van Hein de Kort.

Eddy Oude Voshaar: Wandelen met Eddy op de mooiste plek ter wereld en dat is Noordoost-Twente.

Enschede: Twentetekst, 2019. ISBN 9789083001401 | 98 pag. | € 16,95

Bundeling van zijn mooiste wandelingen voor de weekkranten Noordoost-Twente en Nieuwe Dinkellander.

Rob Wolfs: Twente: de mooiste netwerk wandelingen. Delft: Elmar, 2019. ISBN 9789038926896 | 134 pag. | € 14,99

Vijftien wandelingen via wandelknooppunten tussen de 6 en 14 km.

John Schiffel: De spits van 1894. Josephstoren al meer dan 125 jaar Landmark van Enschede.

Enschede, 2019 | € 10,00

Uitgebracht ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de Sint Josephkerk te Enschede. Bestaat grotendeels uit foto's van de torenspits.

Hendrika Nijhuis: 'Oet de la van Hendrika'. Markelo, 2019

Bloemlezing uit het werk van deze Markelose dialectschrijfster b.g.v. haar 80e verjaardag.

Goor in de bocht. Demer Uitgeverij, 2019. ISBN 9780244744526 | 56 pag. | € 9,95

Gedichten- en verhalenbundel over de Hof van Twente.

Johan Kwast: 'Tusken doem en wiesvinger'. Borne, 2019

De vijftig verhalen in het boek vertellen van gebeurtenissen in zijn leven.

SCHERVEN BRENGEN GELUK...

Ja, het zou heel goed een scherf van niks kunnen zijn. Aan de andere kant... Wie weet welk verhaal er achter schuilgaat. Of wat voor ommekeer hij over zeg 1000 jaar teweegbrengt.

U, als lid van de Oudheidkamer Twente, u doet natuurlijk geen scherf af als zomaar een scherf. Bovendien weet u dat de OKT veel meer in zijn bezit heeft en over veel en veel meer gaat dan alleen archeologische vondsten.

Hoe meer mensen dat met u zouden weten, hoe mooier natuurlijk. En hoe rooskleuriger en actiever ook de toekomst van de OKT. Over actiever gesproken: er is binnen de OKT van alles te doen. Vrijwilligers zijn dan ook van harte welkom. Voor administratieve werkzaamheden, voor ict, voor bestuursfuncties, als huismeester, voor tal van hand- en spandiensten, voor noem maar op.

...EN EEN ACTIEVE TOEKOMST VOOR DE OUDHEIDKAMER TWENTE

Iets voor u, OKT-vrijwilliger? Of voor iemand (hoeft nog geen OKT-lid te zijn) die u kent? Mailt u dan naar: vrijwilligers@oudheidkamertwente.nl of schrijf een briefje naar onderstaand adres.

OKT huis Stroinksbleekweg 12b, 7523ZL Enschede
T 053-4787447 E info@oudheidkamertwente.nl

*Vereniging Oudheidkamer
Twente*

